

UDK: 811.5(12.1)

Feruza SAPAYEVA,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, Xorazm, O'zbekiston

E-mail: sapaevaferuza778@gmail.com. ORCID: 0000-0003-0887-6608

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti professori PhD G.Raximova taqrizi asosida

MIFOLOGIK LUG‘AT TIL VA MADANIY PARADIGMANING INTEGRATIV IFODASI

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi mifologik lug‘at lingvomadaniy hodisa sifatida qiyosiy tahlil qilib, mif, mifonim va mifologema tushunchalarining nazariy chegaralari aniqlanib, mifologik leksik birliklarning semantik, stilistik va konseptual xususiyatlari yoritiladi. Mifonimlarning atoqli ot sifatidagi funksiyasi bilan bir qatorda ularning metaforik kengayishi va zamonaviy diskursdagi qo‘llanishi tahlil qilingan. Shuningdek, Alpomish va Beovulf, Tangri va God/Odin, dev va giant, pari va fairy kabi mifologik birliklar misolida universal arxetiplar hamda milliy-madaniy xususiyatlar, mifologik lug‘at qadimgi e’tiqod tizimlarining passiv qoldig‘i emas, balki zamonaviy til tizimida faol, ramziy va baholovchi vosita ekanini tahlillar asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: mif, mifonim, mifologema, mifologik lug‘at, lingvomadaniyat, semantik tahlil, qiyosiy tilshunoslik, metaforik kengayish, arxetip.

THE MYTHOLOGICAL LEXICON AS AN INTEGRATIVE EXPRESSION OF THE LINGUISTIC AND CULTURAL PARADIGM

Annotation

This article presents a comparative analysis of Uzbek and English mythological vocabulary as a linguocultural phenomenon. The theoretical boundaries of the concepts of myth, mythonym, and mythologeme are defined, and the semantic, stylistic, and conceptual features of mythological lexical units are examined. Alongside the function of mythonyms as proper nouns, their metaphorical expansion and usage in modern discourse are analyzed. Furthermore, universal archetypes and national-cultural features are explored through examples of mythological units such as Alpomish and Beowulf, Tangri and God/Odin, dev and giant, pari and fairy. The study demonstrates that mythological vocabulary is not merely a passive remnant of ancient belief systems, but an active, symbolic, and evaluative element within the modern language system.

Keywords: myth, mythonym, mythologeme, mythological vocabulary, linguoculture, semantic analysis, comparative linguistics, metaphorical expansion, archetype.

МИФОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ КАК ИНТЕГРАТИВНОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ПАРАДИГМЫ

Аннотация

В данной статье мифологическая лексика узбекского и английского языков рассматривается в сопоставительном аспекте как лингвокультурное явление. Определяются теоретические границы понятий «миф», «мифоним» и «мифологема», а также раскрываются семантические, стилистические и концептуальные особенности мифологических лексических единиц. Наряду с функцией мифонимов как собственных имён анализируются их метафорическое расширение и употребление в современном дискурсе. Кроме того, на примере таких мифологических единиц, как Алпомиш и Беовульф, Тангри и Бог/Один, дев и гигант, пари и фея, выявляются универсальные архетипы и национально-культурные особенности. В статье доказывается, что мифологическая лексика представляет собой не пассивный остаток древних верований, а активное, символическое и оценочное средство современного языкового пространства.

Ключевые слова: миф, мифоним, мифологема, мифологическая лексика, лингвокультура, семантический анализ, сопоставительное языкознание, метафорическое расширение, архетип.

Kirish. Mifologik lug‘at mifologik tafakkur mahsuli bo‘lgan mifologik mavjudotlar, buyumlar, joylar, harakatlar va mavhum tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklar tizimini anglatadi. Ushbu leksik birliklar qadimgi e’tiqod tizimlarida shakllangan bo‘lib, insoniyatning atrof-muhitni, tabiat hodisalarini, axloqiy qadriyatlarini va ijtimoiy tartibni ramziy hamda g‘ayritabiiy obrazlar orqali anglashga bo‘lgan dastlabki urinishlarini aks ettiradi. Mazkur tizim xudolar, yarim xudolar, qahramonlar, ruhlar, jinlar, maxluqlar, muqaddas hayvonlar, sehrli buyumlar, kosmologik makonlar va mifologiyaga oid hodisalar nomlarini o‘z ichiga oladi.

Mifologik lug‘at faqat arxaik yoki eskirgan til qatlamiga mansub emas, balki zamonaviy nutq, adabiyot va

kundalik muloqotda ham faol qo‘llanilib, ko‘pincha yangi metaforik va stilistik ma’nolar kasb etadi. Filologik tadqiqotlarda mifologik lug‘at jamoaviy xotira va dunyoqarashni aks ettiruvchi madaniy yodgorlik sifatida emas, balki muayyan semantik, stilistik va etimologik xususiyatlarga ega bo‘lgan til tizimi sifatida ham o‘rganiladi[1]. Ushbu leksik birliklar yuqori darajadagi ramziy zichlik, emotsional bo‘yoq va madaniy belgilanganlik bilan ajralib turadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O‘zbek va ingliz tilshunosligida bu mavzu yuzasidan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan, lekin monografik tarzda chuqur tahlil qilinmagan. Mifonim va mifologizmlar xususiyati, ularning tasnifi hamda yozma adabiyotdagi ifodasi xususida jahon va rus olimlaridan

D.Zelenin, K.A.Bogomolova, V.N.Basilov, G.P.Snesarev, A.I.Balandin shuningdek o'zbek o'zgarishlaridan M.Afzalov, H.Zarifov, G'.Akromov, K.Imomov, X.Egamov, A.Musaqulov, Sh.Turdimov, Sh.Shomusarov, T.L.Rahmonov, J.Eshonqul, O.Qayumov, M.Narziqulova, M.Rahmonova, D.Tog'ayeva, D.Fayziyevlar amalga oshirgan ilmiy tadqiqotlar alohida e'tiborni tortadi.

Tahlil va natijalar. Mifologik lug'at qamrovi bir nechta qatlamlarni o'z ichiga oladi:

Mif, mifonim va mifologema

Filologiya va tilshunoslik tadqiqotlarida o'zaro bog'liq bo'lgan bir qator nazariy tushunchalarni aniq farqlash muhim ahamiyatga ega. Bular - mif, mifonim va mifologema tushunchalaridir.

Mif - koinot, insoniyat, tabiat hodisalari yoki ijtimoiy me'yorlarning kelib chiqishini g'ayritabiiy voqealar va obrazlar orqali izohlovchi an'anaviy rivoyatdir. Miflar jamoaviy bilim shakli sifatida madaniy qadriyatlar, axloqiy tamoyillar va kosmologik tasavvurlarni avloddan avlodga yetkazadi. Tarixiy rivoyatlardan farqli o'laroq, miflar faktik aniqlikka emas, balki ramziy haqiqat va madaniy ma'noga tayanadi.

Mifonim - mifologik qahramon, joy yoki buyumni nomlash uchun xizmat qiluvchi atoqli ot bo'lib, Alpomish, Umay, Tangri, Arthur, Merlin kabi nomlarni o'z ichiga oladi. Mifonimlar milliy madaniyatga chuqur singib ketgan bo'lib, ko'pincha boshqa tillarda to'g'ridan-to'g'ri muqobilga ega emas va izohsiz tarjima qilinmaydi. Badiiy matnlarda mifonimlar madaniy identifikatsiya va tarixiy uzviylik belgisi sifatida xizmat qiladi.

Mifologema - turli matnlar, janrlar va madaniyatlarda takrorlanib keladigan barqaror mifiy tushuncha, obraz yoki motivdir. Qahramonlik yo'li, ezgulik va yovuzlik kurashi, muqaddas daraxt, to'fon miflari yoki yer osti olamiga tushish motivlari shular jumlasidandir. Mifologemalar muayyan nom yoki bitta syujet bilan cheklanmaydi, balki mifologik tafakkurning universal andozalarini ifodalaydi va takrorlanuvchi leksik, semantik hamda narrativ tuzilmalar orqali til vositasida namoyon bo'ladi [2].

Mifonimlar - mifologik personajlar, joylar va buyumlarning atoqli otlari;

Apellyativ mifologik leksik birliklar - mifologik tushunchalardan kelib chiqqan umumiy otlar;

Zamonaviy tildagi metaforik va ramziy kengayishlar, ya'ni mifologik so'zlarning asl mifiy ma'nolari yangi kommunikativ kontekstlarda qayta talqin qilinishi. Masalan, ingliz tilidagi dragon, demon, elf hamda o'zbek tilidagi ajdar, dev, pari so'zlari bir vaqtning o'zida mifologik mavjudotlarni ifodalash bilan birga, shaxs, vaziyat yoki mavhum sifatlarini tavsiflovchi ifodali stilistik vosita sifatida ham qo'llanadi [3]. Shu tariqa, mifologik lug'at qadimgi e'tiqod tizimlari bilan zamonaviy til amaliyoti o'rtasida bog'lovchi bo'g'in vazifasini bajaradi.

Muhokama. Tilshunoslik va filologiyada mifologik so'zlar

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan mifologik lug'at leksikaning periferik qatlamiga mansub bo'lsa-da, uning stilistika, semantika, diskurs tahlili va madaniy tilshunoslikdagi roli muhim hisoblanadi. Mifologik so'zlar kuchli konnotativ ma'no, emotsional ifodaviylik va ramziy salohiyatga ega. Filologik tahlilda mifologik leksik birliklar quyidagi mezonlar asosida o'rganiladi:

Semantik tuzilma, ya'ni to'g'ridan-to'g'ri va ko'chma ma'nolar;

Ko'pma'nolilik va metaforik kengayish, mifiy ma'nolarning vaqt o'tishi bilan rivojlanishi;

Stilistik vazifa, ayniqsa she'riy, epik va badiiy matnlardagi qo'llanilishi;

Tarixiy va etimologik taraqqiyot, ma'no va qo'llanishdagi o'zgarishlar. Masalan, qadimgi ingliz tilidagi wyrd so'zi dastlab anglo-sakson mifologiyasida taqdir tushunchasini anglatgan bo'lib, muqarrar kosmik tartibga ishonchni ifodalagan. Keyinchalik ushbu tushuncha ingliz adabiyotida taqdir haqidagi falsafiy qarashlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan[4]. Xuddi shuningdek, o'zbek madaniyatidagi Tangri tushunchasi dastlab oliy osmon ilohi sifatida qo'llanilgan bo'lsa, keyinchalik ilohiy qudrat, taqdir va umumiy kosmik tartibni anglatuvchi kengroq falsafiy va madaniy tushunchaga aylangan.

Mifologik lug'at manbalari

Mifologik lug'at turli madaniy va matniy manbalar orqali shakllanadi, uzatiladi va saqlanadi. Ushbu manbalar mifiy leksikaning uzluksizligi va yangilanishini ta'minlaydi [5]. Asosiy manbalar quyidagilardan iborat:

Og'zaki an'ana - dostonlar, afsonalar, miflar va folklor rivoyatlari;

Diniy matnlar - mifologik unsurlarni o'z ichiga olgan muqaddas yozuvlar;

Adabiy asarlar - klassik epiklar, o'rta asr romanslari, she'riyat va keyingi badiiy talqinlar;

Tarixiy solnomalar - mif va tarix unsurlarini birlashtirgan dastlabki yozma manbalar. Ingliz tilida ko'plab mifologik so'zlar qadimgi ingliz, qadimgi skandinav va antik manbalar orqali, ayniqsa epik she'riyat va diniy matnlar vositasida kirib kelgan. O'zbek tilida esa epik an'analar, og'zaki hikoyachilik va folklor mifologik lug'atning saqlanishi va rivojlanishida yetakchi rol o'ynagan.

Qiyosiy tahlil usullari

O'zbek va ingliz tillaridagi mifologik lug'atni qiyosiy o'rganish bir qator metodologik yondashuvlarga asoslanadi. Ushbu yondashuvlar universal mifologik andozalar bilan bir qatorda tilga xos xususiyatlarni aniqlash imkonini beradi:

Semantik tahlil - ma'no, konnotatsiya va semantik siljishlarni solishtirish;

Etimologik tahlil - mifologik birliklarning kelib chiqishi va tarixiy rivojlanishini aniqlash;

Funksional tahlil - adabiy, diniy va kundalik nutqdagi qo'llanishni o'rganish;

Konseptual tahlil - lug'at orqali kodlangan madaniy tushunchalarni aniqlash[6].

Qiyosiy tadqiqotlar filologiya talabalari uchun turli madaniyatlarning dunyoni qanday tasavvur qilishini, jamoaviy qadriyatlarini qanday ifodalashini va mifologik tafakkurni tilda qanday saqlashini tushunish imkonini beradi.

Qiyosiy tadqiqotlar: O'zbek va ingliz mifonimlarining taqqoslamali tahlili

1-holat tahlili: Alpomish va Beovulf (Beowulf)

O'zbek mifonimi Alpomish va ingliz mifonimi Beovulf o'z milliy epik an'alarining markaziy qahramonlari hisoblanadi. Har ikkala obraz ham ideal qahramon mifologemasini ifodalaydi va g'ayrioddiy jismoniy kuch, yuksak axloqiy fazilatlar hamda jamoaga sadoqat kabi xususiyatlar bilan tavsiflanadi.

Alpomish o'zbek madaniyatida jasorat, matonat va oilaviy burch ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu mifonim dostonchilik an'anasidan ajralmas bo'lib, kuchli etnomadaniy mazmunga ega. Xuddi shuningdek, qadimgi ingliz epik she'riyatiga mansub Beovulf obrazi qahramonlik, mardlik va ilk german jamiyatiga xos jangchi axloq kodeksini ifodalaydi. Lingvistik nuqtayi nazardan, har ikkala mifonim ham asosan atoqli ot sifatida faoliyat yuritadi, biroq keyingi nutq va matnlarda apellyativ hamda metaforik qo'llanilish imkoniyatini ham yuzaga keltiradi[7]. Zamonaviy kontekstda Alpomish yoki Beovulf nomlari favqulodda kuch va qahramonlik fazilatlariga

ega shaxslarni tavsiflashda qo'llanib, mifonimlarning ramziy-belgili ma'noga kengayganini ko'rsatadi.

2-holat tahlili: Tangri va God / Odin

Tangri mifonimi turkiy mifologik va diniy tafakkurda markaziy o'rinni egallaydi. Dastlab oliy osmon ilohi ma'nosi anglatgan Tangri tushunchasi vaqt o'tishi bilan ilohiy qudrat, taqdir va umumiy kosmik tartibni qamrab oluvchi kengroq mazmunga ega bo'lgan. Ushbu semantik rivojlanish mifologik e'tiqoddan falsafiy-diniy abstraksiyaga o'tish jarayonini aks ettiradi.

Ingliz an'anasida shunga o'xshash vazifani skandinav mifologiyasidagi Odin hamda xristian diskursidagi God mifonimlari bajaradi. Odin aniq mifologik xususiyatlarini saqlab qolgan bo'lsa, God tushunchasi mifologik tasavvurlarning monoteistik diniy tizimga aylanishini ifodalaydi. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, Tangri va God mifonimlari semantik umumlashuv orqali diniy va madaniy identitetning muhim tarkibiy qismiga aylangan[8]. Biroq Tangri mifonimi til va folklor kontekstida kuchli mifologik ohangni saqlab qolgan bo'lsa, God kundalik ingliz tilida deyarli mifologik assotsiatsiyalaridan xoli holga kelgan.

3-holat tahlili: Dev va Giant

O'zbek mifonimi dev va ingliz giant mifonimi nihoyatda katta kuch va potensial xavf bilan bog'liq mifologik mavjudotlarni ifodalaydi. Har ikki an'anada ham ushbu obrazlar qahramonlik rivoyatlarida qarama-qarshi kuch, ya'ni kaos, vayronkorlik yoki axloqiy qarshilik timsoli sifatida namoyon bo'ladi.

Lingvistik jihatdan, ushbu mifonimlar sezilarli darajada metaforik kengayishga uchragan. Zamonaviy o'zbek tilida dev so'zi kuchli, shafqatsiz yoki axloqan buzuq shaxslarni tasvirlashda qo'llanadi. Xuddi shuningdek, ingliz tilida giant nafaqat jismoniy kattalikni, balki iqtisodiy, intellektual yoki institutsional qudratni ham anglatadi (masalan, corporate giant).

Mazkur taqqoslash mifologik mifonimlar baholovchi va metaforik leksikaning shakllanishida muhim rol o'ynashini

hamda qadimgi mifiy obrazlar zamonaviy diskursga ta'sir ko'rsatishda davom etayotganini yaqqol namoyish etadi.

4-holat tahlili: Pari va Fairy

O'zbek pari va ingliz fairy mifonimlari go'zallik, sehr-jodu va g'ayrioddiylik bilan bog'liq bo'lgan ayol mifologik obrazlarni ifodalaydi. Har ikkala mifonim folklor manbalaridan kelib chiqqan bo'lib, keyinchalik adabiy an'analarda mustahkam o'rin egallagan. Lingvistik qo'llanishda ushbu mifonimlar, ayniqsa, she'riyat va badiiy nasrda stilistik vosita sifatida keng ishlatiladi. Metaforik jihatdan, pari va fairy so'zlari betakror go'zallik yoki nafislikka ega shaxslarni tavsiflash uchun qo'llanadi[9]. Biroq madaniy semantika jihatidan farqlar mavjud: pari ko'proq ideallashtirilgan va romantik ma'noga ega bo'lsa, fairy ingliz tilida ayrim hollarda kinoyaviy yoki kichraytiruvchi ma'nolarni ham anglatishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Mazkur tadqiqot mifologik lug'atni murakkab lingvomadaniy hodisa sifatida tahlil qilib, uning o'zbek va ingliz tillaridagi semantik, stilistik va konseptual ahamiyatini yoritdi. Mifologik leksik birliklar qadimgi e'tiqod tizimlarining qoldig'i bo'lib qolmay, balki zamonaviy til tizimida faol va samarali unsur sifatida metaforik tafakkur, badiiy ifoda va madaniy identifikatsiyani shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Qiyosiy yondashuv esa universal mifologik tushunchalar bilan bir qatorda milliy-madaniy xususiyatlarni aniqlash imkonini beradi. Mazkur qiyosiy tahlil bir xil mifologik arxetiplar turli til va madaniyatlarda turlicha semantik va stilistik xususiyatlarga ega bo'lishini ko'rsatadi. Mazkur tadqiqot o'zbek va ingliz tillaridagi mifologik lug'atni murakkab lingvomadaniy hodisa sifatida ko'rib chiqib, uning semantik, stilistik va konseptual ahamiyatini ochib berdi. Mifologik leksik birliklar qadimgi e'tiqod tizimlarining passiv qoldig'i emas, balki zamonaviy til tizimida faol ishtirok etuvchi, metaforik tafakkur, badiiy ifoda va madaniy o'zlikni shakllantiruvchi vositalardir. Xulosa qilib aytganda, mifologik lug'at insoniyatning dunyoni ramziy idrok etish, izohlash va hikoyalashga bo'lgan doimiy ehtiyojining tilshunoslikdagi yorqin namunasidir.

ADABIYOTLAR

1. Мифы народов мира. М., 1991-92. В 2 т. Т.2. С.201-202.
2. Тиллаева М.Б. Хоразм ономастикаси тизимининг тарихий-лисоний тадқиқи. ("Авесто" ономастикасига қиёслаш асосида): Ф.ф.н. дисс... –Тошкент, 2006. – Б. 101.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. Биринчи том. – Тошкент: Ўзбек миллий энциклопедиси, 2008. – Б. 84.
4. Мурясов Р.З. Мифонимы в системе языка // Вестник Башкирского университета. 2015. Т. 20. №3. – С. 953.
5. Ницше Ф. Полное собрание сочинений: В 13 томах / Ин-т философии.– М.: Культурная революция, 2005 – Т. 1/1: Рождение трагедии. Из наследия 1869–1873 гг. / Пер. с нем. В. Бакусева, Л. Завалишиной и др.; общ. ред. И.А. Эбаноидзе. – 2012. – 416 с. - С.201-226.
6. Плахова Ольга. Мифоконцепт, мифологема, мифоним, мифолексема: к вопросу об унификации терминологического разнообразия // Карельский научный журнал, no. 2 (2013): 30–2.
7. Кононова И.В. Проблема выявления структуры этических концептов (на материале английского языка) // Языковые коммуникации в системе социально-культурной деятельности: Материалы научно-практической конференции (Самара, 16 – 17 мая 2005 г.). – Самара: СГАКИ, 2005. – С. 205.
8. Sapayeva F.N. O'zbekistonda zamonaviy lug'atshunoslik va tarjimashunoslikning dolzarb masalalari 2 15-sentabr 2023 bet 247-249
9. Sapayeva F.N. «European Journal of Literature and Linguistics» #4 2023, December. Prague
10. Sapayeva F.N. Ilm sarchashmalari 12/2-son (dekabr 2024) bet 164-167